

KÁZMÉR Miklós (1999): **A magyar földtudományi szókincs eredete.** (Origin of Hungarian geoscientific terminology and nomenclature). – Földrajzi Közlemények 123/3–4, 145–150, Budapest. (In Hungarian with English abstract)

A geológia, mint mai értelemben vett tudomány, mindössze két évszázada alakult ki (GÉCZY, 1989). Tárgyára, az élettelen természetre vonatkozóan azonban természetesen már korábban is voltak ismeretek. Erről a tudásról beszéltek, írtak eleink, olyan szavak felhasználásával, melyekből később az ásványtan, földtan, őslénytan szakszavai kialakultak. Rövid tanulmányunkban áttekintjük, hogy ez a szókincs hogyan jött létre, milyen szavak alkotják, ezek mikor és honnan és milyen módon kerültek nyelvünkbe. Időrendi sorrendben haladunk, legősibb szavainktól a máig. Néhány, a hatalmas szókészletből válogatott példán mutatjuk be szakszavaink születését, életét és elavulását.

Minden egyes szakszó eredetének, első használójának, történetének kiderítése csak tüzetes vizsgálattal lehetséges. Ezért ez a rövid áttekintés csak vázlatosan követi végig a földtan tudományában alkalmazott szókincs kialakulását és fejlődését, nyelvünk finnugor gyökeréig visszanyúlóan. Kísérletet teszünk a főbb forrás- (eredet-) csoportok körvonalazására, az új szavakat hozó korszakok elhatárolására és ilymódon a szakszókincs történeti rétegeinek felismerésére.

Előzmények

Több tudományterület, többek között a bányászat (GREGOR, 1985), a matematika (KERESZTESI, 1935) és a jogtudomány (KOVÁCS, 1964) már felmérte, hogy szakszókincs honnan származik. A geológia és a földrajz még adós ezzel. VADÁSZ (1967) tanulmánya a múlt század szaknyelvi fejlődését, a magyarosítás kérdéseit vizsgálta, elsősorban SZABÓ József törekvéseinek tükrében (kinek munkásságára később még kitérünk).

KOVÁCS (1964:6) találóan fogalmazta meg a magyar jogi terminológia helyzetét szókincsünkön belül. Az ő szavait adaptáljuk, a jogra vonatkozó utalásokat értelemszerűen a geológiára alkalmazva.

A magyar földtani terminológia a magyar szókincs szerves része, szóállománya – az idegen eredetű szakkifejezéseken kívül – az egész nép által beszélt szavakból és kifejezésekből tevődött össze. A szaknyelv jelleget... leginkább a nemzetközi szóhasználatból vett idegen – főleg latin, korunkban pedig angol – szakkifejezések domborítják ki.

A szókincs rétegei

Az élettelen Földre vonatkozó szókincsünket az alábbi csoportosításban vesszük szemügyre:
– finnugor szavak,

- iráni és török jövevényszavak a vándorlások korából,
- a honfoglalás után: szláv és német hatás,
- középkori és kora újkori iskolai műveltség: latinos szókincs,
- ipar (bányászat): németes szókincs,
- a nyelvújítás és
- az intézményesülő geológiai kutatás (SZABÓ József kora).

Finnugor eredetű szókincs

A magyar finnugor nyelv. Ezt – a nagyon szoros nyelvtani megfeleléseken kívül – meggyőzően bizonyítja a körülöttünk lévő világ leírásához, jelenségeinek megnevezéséhez használt szavaink finnugor rokonsága. A nyelvi hovatartozás természetesen nem jelent embertani azonosságot is (MAKKAY, 1993).

Minden nyelv szókincsa elsősorban a testrészek elnevezésében őrzött meg ősi elemeket. A magyarban a család és rokonság, a lakás, eszközök, étel, ruházat, számok elnevezésén kívül az állat- és növényvilág – egykori lakóhelyünkre jellemző – tagjainak neve finnugor eredetű (BÁRCZI, 1958). Eme növények és állatok hajdani elterjedésének megismerése is segített a magyarság legrégebbi szálláshelyének a Volga–Káma vidékére való lokalizálásában (HAJDÚ, 1953).

Az élettelen természet legfontosabb jelenségeit nyelvünk legősibb rétegébe tartozó szavakkal fejezzük ki. A felszínformák nevei (hegy, völgy), a természetes vizek (folyó, tó, mocsár) megnevezésére nyilvánvalóan az ősidőkben is szükség volt. E szavaink annyira régiek, hogy tulajdonképpen korábbiak, mint maga a magyar nyelv. Már akkor éltek, amikor sem magyar, sem vogul, osztják, zürjén, észt, finn stb. nem különült még el: valamennyinek elődei a finnugor nyelvet beszélték. Ezért az említett szavak – az azóta eltelt évezredek nyelvenként némileg eltérő fejlődését tükrözve – hasonló alakban a rokonnyelvekben is megtalálhatók.

Finnugor eredetű a legfontosabb domborzati formák neve (LAKÓ, 1967–1978, RÉDEI, 1986–1988): *aj*, *áj* (völgy, szoros, például: Ájfalucska), *aszó* (völgy, szárazvölgy), *csúcs*, *domb*, *fok* (hegyfok), *hegy*, *jó* (folyó, lásd pl. Sajó), *lap* (völgyes, vízjárta része a mezőnek), *ság* (csak helynevekben őrződött meg: Ipolyság, Rétság, Ság-hegy: jelentése is ez: domb, hegy), *seg*, *ség* (szintén domb jelentésű: Órség, Segesd, Segesvár). A vízrajzi nevek: *hany* (mocsár), *láp*, *sellő*, *tó*, *ügy* (patak jelentésben lásd: Feketeügy), *víz*. A talajra vonatkozó szavak: *nyirok* (vizenyős, tapadós föld; további jelentései nyelvújításiak), *szik*, *szék* (eredeti jelentése 'só' lehetett).

Az ásványvilág szavaiból csak kisszámú, de a legfontosabbak közé tartozó szó finnugor eredetű: kő, vas, ón, ólom (MOÓR, 1952; LAKÓ, 1967–1978; RÉDEI, 1986–1988).

Például a *kő* osztjákul *köy*, vogulul *küw*, zürjénül *ki*, votjákul *ke*, cseremiszul *kü*, mordvinul *kev*, finnül *kive*.

A hasonlóan fontos *arany* szó még régibb: bár a magyar nyelvbe a finnugorból került, korábbi történetét is kinyomozták. A fémnevek története elsősorban kereskedelmi kapcsolatokra mutat: a magyar *arany*, a vogul *taren* (manapság 'réz' jelentésben), és a votják *iorni* végső soron az ősiráni nyelvek közé tartozó óind *hiranya* és az Aveszta nyelvében is megtalálható *zaranya* szavakból származtatható (BÁRCZI, 1958:51; KORENCHY, 1972:77), és arra utal, hogy finnugor őseink iráni nyelve(ke)t beszélő közvetítőkön (kereskedőkön) keresztül ismerkedtek meg az arannyal.

Szintén az őshaza korából, de valamely szomszédos török néptől származó jövevényszó a *homok*.

Homok: török és kirgiz *qumaq*, jakut *kumaχ*.

Nemcsak 'vettünk', hanem adtunk is szavakat: például az *ezüst* – mely valószínűleg ősspermi, tehát rokon nyelvi jövevényszavunk – bizonyíthatóan a magyarból került a Kaukázustól északra lakó, a török nyelvcsaládba tartozó oszétok nyelvébe: *oevzist*.

Török hatás

A finnugor népektől való elválás és az azt követő vándorlások történetéről meglehetősen hézagosak az ismereteink. A fenyő-övből délre, majd fokozatosan nyugatra húzódó, immár magyarnak nevezhető népcsoport sok más néppel érintkezett és tőlük sok szót átvett. Ilyen, a honfoglalást megelőző korokból való átvétel a török *kéneső* (melyet a nyelvújításkor a *higany* szorított ki) és a *tenger*.

Kéneső: vö. kun *konessu*, *chonasuj*, tatár *küna sui*, kumük *günesuv*.

Tenger: vö. kun, csagatáj *tängiz*, oszmán-török *deniz*, tatár, baskír *diŋgez*, üzbég *dengiz*.

A honfoglalás után: szláv és német hatás

A honfoglalást követően a Kárpát-medence akkor már letelepült szláv népeitől, valamint a betelepített németektől vettünk át számos szót. Szláv eredetű a *patak* (valamennyi mai szláv nyelvben megvan) és a *porond* (homok, kavics, homokzátony, kavicszátony). Utóbbi a XII. századnál régebbi átvétel, amikor a szláv nyelvekben még megvolt az *-n-*, a nazális mássalhangzó (BÁRCZI, 1958:93–95).

XII–XV. századi német átvétel az *érc* (középfelnémet *erze*, *erz*), *kohó* (vö. középfelnémet *kuche*), *hámor* (középfelnémet *hamer*) szó, nyilvánvalóan a Felvidékre betelepített német bányászok

szókincséből. A *gyémánt* XVI–XVII. századi átvétel, úgyszintén a németből, a *briliáns* pedig még később érkezett nyelvünkbe.

A latin, mint a középkor fő műveltségközvetítő nyelve hozta az *alabástromot* és a *salétromot* (latin *sal nitrum*).

A pusztai, félig nomád népek, mint amilyen a magyar is volt, alig vagy egyáltalán nem ismerték a drágaköveket. Erre nem csak az utal, hogy a régészeti leletek között szinte elő sem fordulnak. Első hallásra feltűnik a fél- és igazi drágakövek nevének idegen volta. Annak ellenére, hogy már jónéhány évszázada tanultuk őket, még mindig kirínak az igazán ősi (pl. arany, ezüst) szavak közül.

E szavak a latin kultúrával való érintkezésünk során kerültek nyelvünkbe. Ez a honfoglalás után, 996-ban, a pannonhalmi bencés monostor alapításával kezdődött. Először latin oklevelekben, iratokban találkozunk pl a 'diamantus' szóval, mely a magyarban – német befolyásra – *gyémántként* rögzül. A mondák kárbunkulus köve is a latin carbunculus-ra megy vissza, bár pontosan ma sem tudjuk, miféle drágakő megnevezésére használták.

* * *

A továbbiakban egy-egy forrástípusból kiragadott példán mutatjuk be azokat az utakat-módokat, melyeken keresztül az új szókincs beáramlott és elterjedt a magyar nyelvben.

Johann MURMELLIUS német pedagógus Európa-szerte kedvelt fogalomkörös szószedetének 1533-ban jelent meg latin–német–magyar kiadása. Az iskolai használatra, a tanulók szókincsének bővítésére készült munka De lapidibus – Kövekről c. fejezetében szerepel az *ercz*, *kenöső* (kénese, vagyis higany), *temso* (timsó), *kenkö* (kénkö azaz kén), *saletrum*, *feld indolat* (földrengés) és még sok más szó első magyar nyelvű feljegyzése (SZAMOTA, 1896).

APÁCZAI CSERE János 1655-ben megjelent Magyar Encyclopaediájában a geológia csak szerény helyet foglal el (PAPP, 1977). A *márga* szót (a latin *marga*-ból) ő használja először magyarul.

KECSKEMÉTI W. Péter ötvösmester a XVII. század derekán a drágakövekről s azoknak bűvös-bájos hatásáról, valamint az ötvös-műipar technikájáról írt könyvet. Munkája a magyar drágakőneveknek kimeríthetetlen tárháza (BALLAGI, 1884).

Karbunkulus, rubint, gránát, almadin, carcedonius, adamas – gyémánt, achates, smaragdus, armenius, sardonix, topazion – topasius, turchois – türkes, Unio, seu margarita gyöngy, coraliu kláris, hiacintus jácczint, cornelius – carniol, ametisztus – amathiszt, berillus, és crisoprasus.

Említsünk meg egy olyan forrást is, melyet a szokványos tudománytörténeti munkák nem vesznek figyelembe: ezek a közigazgatási okiratok. A tudományos és népszerű irodalom mellett van egy terület, mely kitermelte a maga szakszóanyagát: ez a bányászat. A bányászat szakszókinca a

bányászok nacionáléjának megfelelően három nyelv – német, szlovák, magyar – szavainak kölcsönös átvételével alakult ki, természetesen a német eredet dominanciájával. Ez a szókincs ritkán talált utat a nyomtatott művekbe, de az oklevelek tömege – melyet a tudománytörténet alig vesz forrásként számba – megőrizte számunkra. A XVII–XVIII. századi okiratokban és levelekben számos ilyen szó őrződött meg, mely a mindennapok szintjén elterjedt volt, de a kinyomtatásig természetszerűen nem jutott el (GREGOR, 1985). Itt néhány szó oklevélbeli alakját és mai magyar megfelelőjét közöljük.

kő (érc), *vaskő* (vasérc), *réz-kő* (rézérc), *ruda* (érc), *érc* (érc), *metalum* (érc; fém), *minera* (ércásvány), *gyeng* (zúzóérc), *péreg* (meddő), *puszta* (meddő), *sífer* (pala), *góstyán* (aranyérc: Goldstein), *rikacs* (márga), *piskolc* (antimon; antimonit), *spiglóc* (antimonit: Spießglas).

A nyelvújítás

A 18. században és még a 19. század első felében is a tudomány nyelve továbbra is a latin és a német. A magyar szakszókincs a tankönyvirodalomban és a népszerűsítő munkák révén fejlődött ki. BENKŐ Ferenc (1786) Magyar Minerológiája volt az első tudományos színvonalú munka, mely ásványnevek százait kísérelte meg bevezetni a magyar szakirodalomba.

A geológia szaknyelvének kialakításában a nyelvújításnak volt a legnagyobb szerepe. Eredményeit és döccenőit részletesen tárgyalja SZILY (1879) és TOLNAI (1929–1930). A nyelvújítás során alkalmazott szóalkotási módszerek leggyakrabban a következők voltak:

– régi magyar szó felújítása más jelentésben:

Az *ásvány* szó 1055-ben jelenik meg először oklevélben: *asauuagi* (ásott árok, tó, kút) (BENKŐ, 1967:185–186). Az árok jelentésű *ásovány*, *ásvány* szóra még a múlt század közepéről is van adat Erdélyből (SZABÓ T., 1975). Molnár János új értelmet adott a szónak 1782-ben: nála melléknévként szerepel, *fossilis* értelemben. Valódi műszóvá Zay Sámuel tette 1791-ben, Magyar Minerológiájában: "Ezen szót pedig *minerale* semmi illendőbb szóval ki nem tehettem, mint az *ásvány* nevezettel." Az *ásványtan* 1838-ban, Kunoss Endre Szófüzérében jelenik meg először (SZILY, 1902:16).

– idegen szó magyaros kiejtéshez és grammatikához igazítása:

A végső soron görög eredetű *krisztallosz* először a latinba (*crystallum*), majd a németbe került, ahol *kristall*-lá csonkult. A magyar innen vette át: 1458-as első előfordulása (*Cristal*) ékszerbe való drágakövet jelent. A régi magyar *kristallom* (jégkristály jelentésben) közvetlenül a latinból származik (Benkő, 1970:648). Geológiai szakszóként Nyulas Ferenc alkalmazta először 1800-ban (Kristáj) (BENKŐ,

1970:648), bár származékszavait Zay Sámuel 1791-es munkájában már használta (*kristályos, kristályosodik, kristályosodás*) (SZILY, 1879:344).

– fordítás/tükörfordítás:

A 'geológia' szó már szerepel Takáts kéziratos Monobiblion-jában, 1808-ban (GÁLDI, 1957:266–267). *Földtan*-ra Bugát Pál magyaráítja 1838-ban (Szily, 1902:100), és ugyanakkor megalkotja a *geológus* megfelelőjeként a *földtudós* szót.

A német *Tropfstein* tükörfordítása először Bertalanfi Pál (1757): Világnak rövid ismerete c. népszerű földrajzi munkájában szerepel: *tsep-kő*.

A német *Erdbeben* tükörszava, a *földrengés* először Kresznerics Ferenc (1831) Magyar szótárában fordul elő. Régebben csak a *földindulás* szót használták, még Sándor István (1808): Toldalék a magyar–deák szókönyvhez c. művében is *föld ingása, reszketése* szerepel (SZILY, 1902:100).

– töelvonás és képzés:

A *csillámlík* igéből elvont *csillám* főnév először Comeniusnál fordul elő 1673-ban szentjánosbogár jelentésben (Benkő, 1967:527). Batsányi János 1788-ban valószínűleg a máriatüvegre (ablaküveggént használt gipsz- vagy muszkovitlemezre) érti. Sándor István 1803-ban már biztosan a mai értelmében, *csillám-kő*ként a latin *mica*, német *Glimmer* megfelelőjeként ajánlja (Szily, 1902:38).

* * *

A nyelvújítás első nagy hulláma már levonult, amikor SZABÓ József színrelépett. Az addigi széles általános műveltségű, de a földtan szempontjából sokszor amatőr nyelvújítókat az intézményes háttérrel rendelkező szakember váltotta fel. A geológia nagy tehetségű és magyar anyanyelvű művelőjeként kötelességének érezte a magyar szakszókincs rendszerbe szedését, ill. szükség esetén megteremtését. 1848-ban megjelent Bányaműszótára ajánlja pl. a *kőzet* szót a német *Gebirge* megfelelőjének, a *telért* a *Gang* helyett.

SZABÓ József (1861) dolgozta ki a szaknyelv továbbfejlesztésének elvi alapjait is. Ő fogalmazta meg elsőként azt az – akkor kompromisszumnak tűnő – igényt, hogy „magyarítsuk a terminológiát, de ne legyünk túlzók a nomenclaturában”; tehát a tudományos tárgyak és fogalmak nevének, a műszavaknak (nomenclatura) magyarázatát ne erőltessük, de legyünk rajta, hogy az értelmezés nyelve, a tudományos szöveg, a műnyelv (terminológia) magyar legyen. Az Akadémia által 1862-ben felkarolt javaslat napjainkig érvényes kereteket ad a szaknyelv fejlesztéséhez.

Irodalom

- APÁCZAI CSERE János (1655): Magyar Encyclopaedia. Utrecht. Modern kiadása: (1959): Magyar Enciklopédia I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 158 + 198 p.
- BALLAGI Aladár (1884): Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. – Archaeologiai Értesítő 3/2, 201–392, Budapest.
- BÁRCZI Géza (1958): A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 188 p.
- BENKŐ Ferenc (1786): Magyar Minerologia. az az a; kövek' 's értzek' tudománya. Kolo'svár, 181 p. Hasonmás kiadás, ELTE TTK KISZ Bizottság, Budapest, 1986. VITA Zsigmond tanulmányával, HAJDÚ-MOHAROS József helynév-lexikonával.
- BENKŐ Loránd (főszerk.) (1967–1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERTALANFFI Pál (1757): Világnak két rend-béli rövid isméréte. Először a' mint Istentől teremtetett. Másodszor a' mint az istennek, és a' természetnek vezérléséből az emberektől különbb-külömbb-féle részekre, Országokra, Tartományokra, és kösségekre osztatott. Minden-féle Írókból ki-szedé, és Prédikatori hivataljának pihenő órái alatt illendő renddel öszve írta Bertalanffi Pál, a' Jesus Társaságából-való Pap: Most pedig Isten jó voltából, 's-az Elől-Járóinak kegyes engedelmeiből Magyar Nemzetének egy mulatságos, és tudós olvasására nyomtatásban ki-adá. Nagy-Szombatban, Az Academiai Betőkkel, 1757. Esztendőben.
- GÁLDI László (1957): A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 586 p.
- GÉCZY Barnabás (1989): A földtudományi szemlélet kialakulása a felvilágosodás korában. In: HORVÁTH József (szerk.): Műveltség, természettudomány, technika, pp. 45–48, OMIKK, Budapest.
- GREGOR, Ferenc (1985): Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen. Slavistische Forschungen 49, 344 p. Böhlau Verlag, Köln–Wien, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ Péter (1953): A magyarság kialakulásának előzményei. – Nyelvtudományi Értekezések 2, 92 p., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KERESZTESI Mária (1935): A magyar matematikai műnyelv története. – Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Matematikai Szemináriumából 11.
- KORENCHY Éva (1972): Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 112 p.
- KOVÁCS Ferenc (1964): A magyar jogi terminológia kialakulása. Nyelvészeti tanulmányok 6.

- Akadémiai Kiadó, Budapest, 206 p.
- LAKÓ György (főszerk.) (1967–1978): A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 727 p.
- MAKKAY János (1993): A magyarság keletkezése. Budapest, 130 p.
- MOÓR Elemér (1952): Nyelvünk legősibb fémnevei. – Nyelvtudományi Közlemények 53 (1951), 75–93, Budapest.
- PAPP Péter (1977): A geológia Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájában. – Földtani Közlöny 107/1, 102–114, 3 ábra, Budapest.
- RÉDEI Károly (főszerk.) (1986–1988): Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ József (1848): Bányaműszótár. Német-magyar rész. Budán, az Egyetem betüivel, 64 p.
- SZABÓ József (1861): Magyarítás a természettudományban s különösen annak gyakorlati jelentősége. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- SZABÓ T. Attila (1975–): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Kriterion, Bukarest; Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZAMOTA István (1896): A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból. – Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 16/7, 309–360, 1 fényképtábla, Budapest.
- SZILY Kálmán (1879): A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban. – Természettudományi Közlöny 11, 329–345.
- SZILY Kálmán (1902–1908): A magyar nyelvújítás szótára. Hornyánszky, Budapest, 602 p. Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1994.
- TOLNAI Vilmos (1929–1930): A nyelvújítás. – Nyelvtudományi Közlemények 46, 321–385; 47, 1–61, 161–251.
- VADÁSZ Elemér (1967): Földtani szaknyelvünk fejlődéstörténeti vázlata. – Magyar Tudomány 12/10, 677–681, 2 ábra, Budapest.